

EL PAS DE LES CIUTATS D'ISLÀMIQUES A CRISTIANES EN EL CONTEXT DE LA CORONA D'ARAGÓ. ASPECTES URBANÍSTICS

FRANCESC FITÉ
Universitat de Lleida

L'any 1149 era conquerida la ciutat de Lleida, sota domini islàmic, i s'endegava un procés de transformació de la ciutat que culminaria la centúria següent, en ple segle XIII.¹ L'antiga *Ilerda* romana, sobre la qual són pocs els coneixements que tenim² malgrat els estudis arqueològics, passà a mans musulmanes cap a l'any 719-720 i s'acabà convertint en una ciutat totalment islàmica en la seva configuració urbanística i en el desplegament de l'arquitectura del poder.³ Pel que sabem per les fonts, fonamentalment cristianes, i per l'arqueologia, la ciutat s'encimbellà per motius defensius, situant en els enclavaments més prominents els edificis més emblemàtics. A la Roca Sobirana fou erigida la Suda o alcàsser del governador;⁴ a la Roca Mitjana, la mesquita major o aljama, a sota mateix de la Suda, i a l'altre turó prominent, el de Gardeny, una altra fortificació per a la defensa de la ciutat,⁵ d'una manera semblant a com es feu a Balaguer, la ciutat andalusina veïna.⁶

1. Flocel SABATÉ, *Història de Lleida*, vol. II, *Alta edat mitjana*, Lleida, Pagès, 2003, p. 215-397. Per a l'època tardoantiga i de domini visigot, abordem aspectes relacionats sobretot amb l'arquitectura paleocristiana a Francesc FITÉ, «Devoción a los Santos y sacralización en el mundo urbano medieval, a través de las fuentes. El ejemplo de Lleida», *Sanctorum* (Roma), núm. 10 (2013), p. 18-23.

2. Arturo PÉREZ, «Lleida romana i antiga tardana», a Emili JUNYENT i Arturo PÉREZ, *Història de Lleida*, vol. I, *L'antiguitat, d'Iltirta a Ilerda*, Lleida, Pagès, 2003, p. 189-299 i 307-338; Arturo PÉREZ ALMOGUERA, «La civitas de Iltirta-Ilerda (siglos III aC - III dC)», a Marc MAYER *et al.* (coord.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior: Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana d'Estudis Clàssics, 1998, p. 489-500; Isabel GIL *et al.*, «De la Iltirta prerromana a la Ilerda tardorromana. Nuevos datos tras dos décadas de investigación continuada en Lérida», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 74, núm. 183-184 (2001), p. 161-181.

3. Flocel SABATÉ, *Història de Lleida*, vol. II, *Alta edat mitjana*, p. 86-103; Ana LORIENTE, Isabel GIL i Xavier PAYÀ, «Un exemple del model urbà andalusí, *medina Larida*. L'aportació de l'arqueologia urbana al món àrab», *Revista d'Arqueologia de Ponent* (Lleida), núm. 7 (1997), p. 77-106; Xavier ERITJA, «La Lleida musulmana segons les fonts escrites (s. VIII-XII)», a Joan J. BUSQUETA i Josep PIJUAN (coord.), *Lleida: de l'islam al feudalisme*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 1996, p. 39-65.

4. Per a la Suda o castell del rei, vegeu Isabel GIL *et al.*, *El conjunt monumental de la Suda*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 2007; Ana LORIENTE i Josep Lluís RIBES, «La Suda del segle XIII», a Joan J. BUSQUETA (coord.), *Lleida: del municipi a l'Estudi General (s. XIII)*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 1997, p. 68-72.

5. Joan FUGUET, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1995, p. 155-178.

6. Marta MONJO, «El naixement de madina Balaguer: el Pla

La ciutat, tal com era prescriptiu, fou envoltada d'una potent muralla que incloïa tota la medina i deixava fora únicament el turó de Gardeny, el guardià sentinella de la ciutat des del seu lloc avançat vers la immensa plana ponentina. A aquests edificis, emblemes del doble poder laic i religiós, cal afegir-hi les mesquites de barri i algunes almúnies, «turres» o almenares, escampades per l'horta, a banda i banda del riu Segre i a redós de la ciutat.⁷ No ens pararem a descriure fil per randa el que fou aquesta ciutat islàmica, els barris de la qual, ocupant els vessants del turó, s'anaren desplegant fins a les ribes del riu i els cultius de l'horta, amb un floriment de carrers i corriols i d'atzucacs que sovint s'han definit com a laberíntics, cosa que no fou sempre així.⁸ Tot i això, per a la seva organització urba-

d'Almatà (segles VIII-XII)», a Carme ALÒS i Eva SOLANES (coord.), *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*, Balaguer, Museu de la Noguera, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya i Obra Social Caixa Catalunya, 2010, p. 21-28; Carme ALÒS, «El creixement de madina Balaguer i el seu entorn territorial», a Carme ALÒS i Eva SOLANES (coord.), *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*, Balaguer, Museu de la Noguera, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya i Obra Social Caixa Catalunya, 2010, p. 41-47.

7. L'horta al voltant de la ciutat de Lleida marca el paisatge fortament ja al segle XIII. Vegeu Jordi BOLÒS, «Paisatge i societat al Segrià al segle XIII», a Jordi BOLÒS (ed.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'edat mitjana*, Lleida, Universitat de Lleida, 1993, p. 49-57. Durant el període de dominació islàmica, la ciutat posseïa el seu rerepaís (*hinterland*) que li proporcionava el sosteniment, mercès a l'horta i a la producció agrícola del seu entorn. Amb la conquesta cristiana, la nova ciutat tindrà un paper igualment important per al comerç, la venda dels productes de l'horta a les fires i mercats i, si més no, influirà a les contrades del seu entorn per la seva potent força d'atracció econòmica i cultural, i també política; no endebades al segle XIII Lleida es convertirà en la capital de la Terra Ferma, com s'ha definit, i en una de les ciutats més poblades del Principat i àdhuc de la confederació catalanoaragonesa.

8. Per a la ciutat islàmica pot consultar-se: Mikel de EPALZA, «Espacios y sus funciones en la ciudad árabe», a *Simposio Internacional sobre la Ciudad Islámica*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991; Pierre GUICHARD, «Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman aux premiers siècles de leur histoire. Une hypothèse récente», a Mercedes GARCÍA ARENAL (ed.), *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Madrid, Casa de Velázquez i Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1998. En les dues publicacions hi ha altres estudis interessants que no detallam. Per a València pot consultar-se: Salvador ALDANA, *València, la ciudad amurallada*, València, Generalitat Valenciana i Consell Valencià de Cultura, 2000, p. 20-24. Per a les ciutats catalanes vegeu: Joan E. GARCIA BIOSCA, Josep GIRALT, Ana LORIENTE i Juan MARTÍNEZ, «La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Bala-

na foren decisius l'antiga via romana, actual carrer major, i el riu com a límit, ja que serviren d'eix ordenador de la zona baixa de la ciutat i també de les zones de barri que ocupaven aquest espai més pla. En tot cas, la idea de ciutat islàmica, en termes generals, continua concebent-se com a desordenada, amb el *suq* ocupant el centre neuràlgic de la medina, desplegat per petites places i una munió de carrers estrets i laberíntics, on s'assentaven els diferents artesans, que sovint es perllongaven fins als portals d'eixida de la muralla, fora dels quals hi havia encara espais reservats a mercat, sobretot el dels animals i altres productes no permesos dins la medina. En aquesta línia, tenim la descripció de la ciutat de Toledo, capital de la Frontera Mitjana d'al-Àndalus, conquerida el 1085 per capitulació, que ens ofereix Reyna Pastor de Togneri. La ciutat, malgrat els set anys de setge a què la va sotmetre Alfons VI, no fou destruïda, igual com passà amb Lleida, que tampoc no es destruï.⁹

Francesc Eiximenis, en *Lo Crestià*, a la darrerria del segle XIV, en el Llibre XII, dedicat a València i al «regiment de la cosa pública», deixa molt clar el model ideal de ciutat cristiana, enfront d'aquest model desordenat, fonamentat en el creixement orgànic. Ell situa la ciutat ideal com a planificada i ostentant un urbanisme regular hereu del passat grecoromà, tot manifestant el que afirma el pare Daniel de Molins en prologar l'obra d'Eiximenis: «ha d'ésser un espill i una preparació per a la ciutat eterna...».¹⁰ Tornarem a aquestes qüestions.

La transformació de la ciutat de Lleida és interessant per veure com s'esdevé el procés del pas d'una ciutat islàmica a cristiana, fenomen que es pot estudiar en moltes altres ciutats hispanes, com és el cas de Toledo o de València, que és l'exemple que més ens interessa per comparar-lo amb Lleida. Amadeu Serra ha abordat l'estudi de les transformacions d'aquesta ciutat que considerem interessants per a analitzar el cas de Lleida. Una transformació o procés que culmina amb la imposició d'una nova arquitectura de signe cristià per sobre de la islàmica, la qual acabarà quasi desapareixent.¹¹

Per al debat que hi ha plantejat, ens interessen dos aspectes. En primer lloc, el de la transformació de la ciutat, partint de la convivència dels cristians amb una

comunitat islàmica que hi seguí vivint després de la conquesta, emperò desplaçada a un barri extrem fora ciutat, almenys en una primera etapa, perfectament diferenciat, que es coneixerà com a *aljama* o moreria, igual com succeirà amb la comunitat jueva que ja hi havia a la ciutat, que acabarà ocupant també un barri diferenciat que serà conegut com a *jueria* o call jueu.¹² En segon lloc, el corresponent a la introducció de la nova arquitectura cristiana, que desplaça la islàmica. A Lleida, per analitzar aquest fenomen, ens centrarem sobretot en el segle XIII.

1

En la historiografia consagrada a la Reconquesta, hi ha implícit un procés de «restauració» del domini cristià, molt evident per a les ciutats que es conquereixen, que cal valorar a l'hora d'abordar la seva transformació, pel fet que la ideologia cristiana hi tingué un paper important. En aquest sentit, veiem com es manifesta el desig de retornar a l'estat anterior a la dominació islàmica, en el cas de València expressat per Jaume I quan entra a la ciutat i restitueix el culte a sant Vicenç;¹³ i en el cas de Lleida, tot just conquerida la ciutat, succeeix quelcom semblant, ja que es restitueix el bisbat i es converteix la ciutat novament en seu episcopal, com ho era abans de la dominació islàmica.¹⁴

En el procés de transformació urbana, hi ha un factor que cal tenir present, el dels hibridismes culturals provocats per la convivència dels cristians i la població islàmica vençuda que en l'àmbit artístic van conduir a la creació del concepte d'art mudèjar,¹⁵ un

guer», a Josep GIRALT (ed.), *L'islam a Catalunya*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània, 1998, p. 151-165.

9. Reyna PASTOR DE TOGNERI, *Del Islam al Cristianismo: En las fronteras de dos formaciones económico-sociales*, Barcelona, Península, 1975, p. 61-67 i 96-98. Per a Lleida, sobre la capitulació, vegeu Flocel SABATÉ, *Història de Lleida*, vol. II, *Alta edat mitjana*, p. 280.

10. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, Barcelona, Edicions 62 i La Caixa, 1983, p. 181; Daniel de MOLINS DE REI, «Introducció», a Francesc EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, Barcelona, Barcino, 1927, p. 9.

11. Amadeu SERRA, «Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c. 1520)», a Luis ARCIENAGA (ed.), *Memoria y significado: Uso y recepción de los vestigios del pasado*, València, Universitat de València, 2013, p. 33-60.

12. A la documentació es parla de «vico sarracenorum» per al barri morenc i de «coiraça iudeorum» per al jueu, referint-se al clos de muralla, encara existent, que tancava el call. Vegeu Flocel SABATÉ, *Història de Lleida*, vol. II, *Alta edat mitjana*, p. 385.

13. Vicent CASTELL, «Hagiotoponímia de San Vicente, protomàrtir de Valencia», *Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana* (València), núm. 69 (1991), p. 111-113; Vicent CASTELL, «Problemas históricos en torno a San Vicente mártir», *Anales del Centro de Cultura Valenciana* (València), núm. 55 (1970), p. 174-175.

14. Flocel SABATÉ, *Història de Lleida*, vol. II, *Alta edat mitjana*, p. 237 i 251. Per a la conquesta de Lleida, vegeu també José María FONT, «La reconquista de Lérida y su proyección en el orden jurídico», *Ilerda* (Lleida), núm. 12 (1949), p. 7-31.

15. La bibliografia sobre l'art mudèjar és abundant; en el nostre cas, la que més ens interessa és l'aragonesa, dins de la qual poden citar-se: Joaquín YARZA, *Historia del arte hispánico II: La edad media*, Madrid, Alhambra, 1980, p. 253-257; Gonzalo M. BORRÁS, *El arte mudéjar*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1990; Rafael LÓPEZ, *Arquitectura mudéjar*, Madrid, Cátedra, 2000; María E. Díez, *El arte mudéjar: expresión artística de una convivencia*, Granada, Universidad de Granada, 2001; Bernabé CABAÑERO, *La techumbre mudéjar de la sala capitular del monasterio de Sijena (Huesca)*, Tarassona, Centro de Estudios Turiasonenses, 2000; Jesús CRIADO, «Singularidad del arte mudéjar de Tarazona», *Arte mudéjar aragonés. Patrimonio de la Humanidad. Actas del X Coloquio de Arte Aragonés*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2002,

art que arrelà a Castella i Aragó i que en els regnes de València i de Mallorca i el Principat de Catalunya la seva presència no resulta tan clara, ja que, sens dubte, hi tingué un pes molt menor, de manera que quan el detectem, els creadors sovint procedeixen d'aquells dos indrets, el castellà o l'aragonès.¹⁶ L'arquitectura que s'acabà imposant fou pròpiament la cristiana.

Com en altres llocs —cas del sud d'Itàlia, sobretot Sicília—, les actituds envers l'art i l'arquitectura islàmics variaren i sovint conformaren una peculiar combinació d'admiració i adaptació, però també de rivalitat. Per entendre aquest fenomen cal tenir present la transferència de coneixements que es produí entre ambdues cultures, fruit de la convivència. Des d'aquesta perspectiva, pot contemplar-se el paper jugat per l'art i l'arquitectura, com a ens de diferenciació cultural, en el si de les comunitats cristianes o islàmiques, més enllà de la visió que la historiografia de l'art mudèjar ens ha proporcionat. És a dir, veure millor la presència de l'art islàmic, com a continuació, en l'àmbit cristià. Hi ha poques dades per a advertir com es produïren els canvis i les transformacions i s'assimilà la cultura i l'art islàmics des d'una perspectiva ideològica contraposada, i encara menys des de la visió de l'adaptació i la convivència de la població islàmica vençuda amb els nous dominadors cristians.

En el cas de València hi ha una dada interessant. Com és sabut, la ciutat fou conquerida per Jaume I, vers el 1238, i immediatament els edificis islàmics passaren a ser ocupats i adaptats, com ho foren les mesquites que es consagraren com a esglésies, en què els minarets esdevingueren campanars, fet de què es lamenta el poeta i diplomàtic valencià moresc Ibn al-Abbar tot rememorant i enyorant el cant dels muetzius que cridaven a l'oració, en haver-se substituït pel toc de les campanes cristianes.¹⁷

Així i tot, la liquidació del llegat arquitectònic islàmic a València fou llarg. En un primer moment, les adaptacions suposaren únicament canvis en els edificis ocupats islàmics. Per exemple, en el cas de les mesquites, calgué canviar l'orientació determinada pel mur de l'alquibla i fer desaparèixer, o donar un altre ús al mihrab, per tal d'adaptar l'espai als nous usos cristians, i en segon lloc, esborrar qualsevol signe d'identitat islàmica, com es feu amb la introducció i l'ús d'imatges figuratives que fins aleshores havien estat prohibides a l'interior de les mesquites.¹⁸ El pas següent fou ja el de l'enderroc dels

edificis i l'erecció de les noves construccions cristianes, incorporant-hi sovint elements mudèjars o fins i tot *spolia* islàmics. A València, la mesquita major se substituï per una catedral cristiana uns trenta anys després de la conquesta (1362), segurament portant a terme un enderroc gradual de l'edifici islàmic, a fi de mantenir l'espai necessari per al culte, tal com succeí en el cas de Lleida, on es donà un procés semblant uns anys abans.¹⁹

Retornem novament a Eiximenis, per a aquesta anàlisi de la transformació de la ciutat de València, ja que al final del segle XIV, segons paraules seves, seguia essent una ciutat «quasi morisca», fet pel qual exhortava els seus governants a vetllar per reparar «en murs, e en valls, en places, en cases e en armes, en guisa que per tot apareica ésser lo crestià regiment e les cristianes maneres» i endemés els pregava que «ajudets a edificis eclesiàstics així com són fer esglésies e monestirs e llurs ornaments, e a satisfer a religiosos més que altra ciutat del regne».²⁰ Recordem que el regne de València, fins al 1492, fronterejava amb el de Granada, amb el qual mantenia un notori intercanvi comercial i, com assenyala Eiximenis, la ciutat, a la darrerria del segle XIV, continuava posseint una forta empremta islàmica, tot i la transformació i sobretot la construcció d'edificis cristians després de la conquesta per iniciativa de Jaume I.²¹

Jaume I, de fet, va voler convertir València i el seu regne en frontera ideològica enfront del regne de Granada. Havia aconseguit d'Innocenci III que la conquesta fos una croada i fou voluntat seva reduir o cancel·lar el llegat musulmà per instaurar un nou ordre cultural

dral de Sant Salvador de Saragossa, on l'estudi arqueològic del conjunt catedralici i l'entorn han permès seguir tot el procés d'adaptació i transformació de la vella mesquita; vegeu, al llibre *La Seo de Zaragoza*, editat per la Diputació General de Aragón l'any 1998, els capítols «La mezquita aljama de Zaragoza» (José Antonio HERNÁNDEZ, Bernabé CABAÑERO y Juan José BIENES, «La mezquita aljama de Zaragoza», a *La Seo de Zaragoza*, Saragossa, Diputació General de Aragón, 1998, p. 69-84) i «La catedral románica de San Salvador» (Domingo J. BUESA, «La catedral románica de San Salvador», a *La Seo de Zaragoza*, Saragossa, Diputació General de Aragón, 1998, p. 105-123). També s'ha estudiat en el cas de la catedral de Toledo; vegeu Tom NICKSON, *Toledo Cathedral: Building Histories in Medieval Castile*, State College, Pennsylvania State University Press, 2015.

19. A Saragossa, aquest procés d'adaptació i transformació de la mesquita major en la catedral de San Salvador fou més lent i complex que en els casos de València i Lleida. Fins a una fase avançada del gòtic no es portà a terme la plena substitució de l'edifici islàmic pel cristià, i encara condicionant la seva planta, de manera semblant a com succeí a la catedral de Sevilla o a la de Toledo; vegeu José FERNÁNDEZ (coord.), *Andalucía*, Madrid, Ediciones Encuentro, 1992, p. 291, i Carlos SARTHOU i Pedro NAVASCUÉS, *Catedrales de España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1990, p. 273.

20. Daniel de MOLINS DE REI, «Introducció», p. 20. S'hi refereix també Amadeu SERRA, «Convivència, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c. 1520)», p. 40.

21. Aquest caràcter fronterer el comenta extensament Amadeu SERRA, «Convivència, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c. 1520)», p. 24-25.

p. 85-143; Maria J. TARIFA i Jesús CRIADO, «Los Guarrás: una familia de maestros de obras entre la tradición mudéjar y el Renacimiento», *Turiso* (Tarassona), núm. 15 (2010-2011), p. 172-217.

16. Això succeeix en el cas dels palaus reials de la Corona d'Aragó, alguns adaptats dels musulmans, com l'Aljaferia de Saragossa, el Reial de València o el palau del Castell Formós de Balaguer.

17. Amadeu SERRA, «Convivència, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c.1520)», p. 46.

18. Aquest fenomen s'ha pogut analitzar bé en el cas de la cate-

i religió que justificà la recuperació del passat remot romà de la ciutat, entenent el domini islàmic com un parèntesi, malgrat que fou d'uns quatre-cents anys.²² En aquest sentit, mirà de tornar a donar impuls a la devoció a sant Vicenç, a fi de recuperar el predicament que havia posseït abans de la conquesta. La seva acció colonitzadora va mirar de definir una identitat particular, cristiana i dominant sobre la musulmana. A tal efecte, no solament hi hagué aquesta política de recuperació, de manera semblant a com es feu a Palència amb el culte de sant Antolí, sinó que, a més, propicià que s'importessin un conjunt de construccions, imatges i artistes que Amadeu Serra veu comparable a les importacions fetes als principats llatins de Terra Santa fins a la pèrdua de Sant Joan d'Acre (1294). Creiem que aquest fenomen també es pot analitzar en el cas de Lleida.²³

A València, la condició de frontera, sens dubte, va marcar les etapes de la seva època medieval, malgrat que el gòtic s'imposà en l'àmbit arquitectònic, àdhuc en el cas del Reial, el palau dels reis, que s'aixecà transformant una antiga almúnia dels afores de la ciutat²⁴ i en la construcció del qual concorregueren, juntament amb els cristians, artífexs de clara ascendència islàmica, cosa que ens permet parlar de transferència de coneixements, com fou el cas de la introducció de la volta d'envà, dita «a sardinell», és a dir, realitzada amb maons disposats plans. Hi ha, en aquest sentit, una carta de Pere el Cerimoniós, des d'Algèsires (1392), en què reclama que Farach Allabar, mestre d'obra a l'Aljaferia de Saragossa (1373-1392), es traslladà a València per a l'execució d'una volta d'aquest tipus, tot lloant la seva rapidesa d'execució i menor cost.²⁵ Som davant de la que amb el temps serà denominada volta catalana o rossellonesa,²⁶ que és possible, com apunta Amadeu Serra, que fos transferida a la nostra ar-

quitectura des del món islàmic, en aquesta època precisament, tot i que no és clar del tot.²⁷

Quant al seu ús, el veurem adoptar plenament en temps de Martí l'Humà, successor de Pere el Cerimoniós, en què s'incorporà a l'arquitectura gòtica. És a dir, barrejant les estructures gòtiques amb aquest tipus de procediment constructiu; per exemple, a les voltes de creueria, on foren substituïts els plements de pedra per plements de maó, disposats segons aquesta tècnica, tal com es pot veure a l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona i també al de Santa Maria de Lleida, on aquest tipus de volta de maó s'introduí des de Barcelona vers mitjan segle xv. Martí l'Humà, d'altra part, contra el parer d'Arnau Bargués, el seu mestre d'obra, va voler que s'emprés aquest tipus de volta a la seva capella de la catedral de Barcelona (1407).²⁸

Les tècniques compartides de la construcció són un camp particular d'estudi que ens revela, si més no, l'intens intercanvi de coneixements que existí entre musulmans i cristians, que poden analitzar-se en altres camps, com el de la fusteria, en adoptar els enteixinats que foren tan comuns en construccions cristianes, seguint els procediments islàmics, o també en emprar l'ús de tècniques de fusteria islàmiques en la construcció de les portes, cas de les de la catedral de Lleida i d'alguna de les parròquies de la ciutat, com la de Sant Llorenç (portal occidental), o també a Santa Maria d'Agramunt, totes datades al segle xiii.²⁹ O pot veure's igualment com des del Cerimoniós fou preuat l'ús d'alicatats i rajoles vidriades d'origen islàmic per a l'ornament d'edificis cristians; una ceràmica que es produïa als «alfars» o terrisseries de Paterna i Manises, sobretot, molt apreciada per a enllosar els terres o revestir socolades. Al jardí del Palau Formós de Balaguer fins i tot la veurem emprada per al revestiment de les séquies del jardí al segle xiv, en temps del comte Pere.³⁰ De fet, Jaume I, des d'un començ-

22. Vegeu en aquest sentit el catàleg *La luz de las imágenes: Catedral de Valencia, 4 de febrero al 30 de junio de 1999*, València, Generalitat Valenciana i Arquebisbat de València, 1999, p. 49.

23. Amadeu SERRA, «Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c.1520)», p. 25-26.

24. Amadeu SERRA, «Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c.1520)», p. 39.

25. Amadeu SERRA, «Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c.1520)», p. 33-34.

26. S'hi refereix Philippe ARAGUAS a: Philippe ARAGUAS, «L'acte de naissance de la *bóveda tabicada* ou certificat de naturalisation de la vouûte catalane», *Bulletin Monumental* (París), t. 156-2 (1998), p. 129-136; Philippe ARAGUAS, «Vouûte à la Roussillon», *Bulletin de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* (Barcelona), vol. 13 (1999), p. 173-185; Philippe ARAGUAS, *Brique et architecture dans l'Espagne médiévale (XIIIe-XVe siècles)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2003, p. 90-101 i 233. Per a Lleida ens referim a Francesc FITÉ, «Senderes i hospitals del camí de Sant Jaume a Catalunya», a *El camí de Sant Jaume i Catalunya: Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007, p. 345-346.

27. Amadeu SERRA, «Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c.1520)», p. 34.

28. Vegeu Francesca ESPAÑOL, «La santa capella del rei Martí l'Humà i el seu context», *Lambard* (Barcelona), vol. 21 (2010), p. 30-31; Xavier BARRAL, «L'architettura aulica di Martino l'Umano: un miraggio impossibile nell'Europa mediterranea del 1400», a M. Teresa FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l'Humà, el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 645.

29. Ens referim a aquesta fusteria a Francesc FITÉ, «Los profesionales de la construcción en época medieval (siglos XIV-XV): algunas cuestiones referidas al mundo hispánico y el territorio catalán», a Begoña ALONSO i Olatz VILLANUEVA (coord.), *Art et scientia: Estudios sobre arquitectos y arquitectura (s. XIII-XXI)*, Valladolid, Castilla Ed., 2008, p. 23-26; Eva PASCUAL, «Porta», a *Seu Vella: L'esplendor retrobada*, Lleida, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Fundació La Caixa, 2003, p. 407-408 (catàleg).

30. Vegeu Alberto VELASCO i Francesc FITÉ, «El castell Formós de Balaguer, escenari del poder comtal», a Carme ALÒS *et al.* (coord.), *O rei o res. La fi del comtat d'Urgell*, Balaguer, Museu de la Noguera i Ajuntament de Balaguer, 2016, p. 31-32 (catàleg).

FIGURA 1. Interior de la nau de Santa Maria d'Agramunt (segles XII-XIII) (Fotografia: Francesc Fité)

ment, mirà de protegir els artesans de la seda i els ceramistes islàmics. Eiximenis mateix, que rebutjava l'arquitectura islàmica, valorava molt la ceràmica vidriada de reflex daurat fabricada pels mudèjars.³¹

Amb el que hem exposat fins aquí hem volgut posar de manifest la dimensió d'aquest fenomen de transformació, certament complex per haver-se d'establir relacions, en el camp artístic, entre les dues cultures, la islàmica i la cristiana, que podem fer extensives a la jueva, ja que exigeixen tenir presents aspectes com els d'aculturació, hibridisme o altres generats per la convivència de les diferents cultures.³²

Recordem-ho: Jaume I optà per suprimir les petjades més visibles del domini musulmà, reemplaçant mesquites, alcàssers o almúnies per edificis de marcat signe cristià, tant en territori valencià com en el mallorquí que conquerí a continuació, fet pel qual en aquests regnes no ha sobreviscut quasi cap vestigi monumental del període islàmic corresponent als segles VIII-XIII, i cal recórrer a l'arqueologia per a saber-ne quelcom. Curiosament, a València no es documenten gaires artesans de la construcció en aquest llarg període de convivència; per exemple, entre els anys 1440 i 1451, quasi cap vivint a la moreria, solament algun fuster i fabricants de maons. Quelcom semblant passa a Lleida, si ens atenim a les dades que podem extreure a través dels llibres d'obra de la catedral. La mà d'obra registrada al ram de la construcció és fonamentalment cristiana; com a morisc, es documenta algun ferrer o fabricant de calç i de

teules; els fusters solen ser cristians, tot i que cal completar la informació amb dades dels censos dels qui vivien a l'aljama o moreria, si és que s'han conservat, cosa que caldrà indagar. Mentrestant, Josefina Mutge, a través de la documentació de cancelleria de la Corona d'Aragó, aporta algunes dades sobre els oficis dels morescs lleidatans. Ratifica l'existència de terrissaires i ferrers, i també la de mestres de cases com un tal Çalema Moreno que treballà per al rei a la Suda en obres de la capella quan aquest era encara infant, al voltant dels anys trenta del segle XIV (1334). De fuster, només se'n documenta un el 1277, de nom Çalema Alatili, designat per Pere el Gran per a ser cadí de l'aljama de Lleida.³³

Inscripcions i documents ens permeten testimoniar la voluntat dels monarques cristians peninsulars de veure reconeguda la seva sobirania tant per cristians, com per musulmans i jueus, als quals protegien especialment. És un factor que no pot negligir-se en emprendre una anàlisi d'aquest tipus i, endemés, sovint està provada la seva admiració pels edificis i formes constructives islàmics que, sens dubte, ajuden a entendre els hibridismes en alguns dels seus palaus. Els palaus de l'Aljaferia de Saragossa, el Reial de València i el del Castell Formós de Balaguer permeten constatar-ho.³⁴ En el cas de Balaguer, el comte Pere, que era membre de la família reial catalanoaragonesa, màxim impulsor del Castell Formós, va voler fer a Balaguer el mateix que diversos membres de la seva família havien concebut per a l'Aljaferia i el Reial de València; amb l'Aljaferia, compartien punts en comú, ja que en tots dos casos s'aprofitaren antics palaus islàmics als quals s'afegiren noves obres gòtiques, combinant-les, a més a més, amb altres de clara ascendència mudèjar, per tal de mantenir el gust i el refinament que originàriament aquests palaus ja posseïen.³⁵ En aquest sentit, la reforma del Palau Formós, en temps del comte Pere, registra els treballs que hi efectuà un artesà moro, el 1402. Ho sabem perquè el rei Martí escrivia aquell mateix any al comte Pere, el seu cosí, demanant-li que «lo moro mestre de la obra dalmetaruez [o d'almocarnez?], qui us

33. Josefa MUTGÉ, *L'Aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana. Aproximació a la seva història*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institució Milà i Fontanals, 1992, p. 47-53.

34. Sobre els palaus dels reis catalanoaragonesos, vegeu la ponència de Francesc FITÉ, «Residencias reales de una corte itinerante: los palacios de los reyes de la confederación catalano-aragonesa. Algunas consideraciones», a Flocel SABATÉ (ed.), *El poder entre la ciutat i la religió*, Lleida, Pagès, 2018, p. 309-342.

35. Per al palau de l'Aljaferia es pot consultar Bernabé CABAÑERO *et al.* (ed.), *La Aljaferia*, vol. 1, Saragossa, Cortes de Aragón, 1998, p. 143-205, especialment; Bernabé CABAÑERO, «El Palacio de la Aljaferia de Zaragoza entre la tradición omeya y la renovación "abbasi" y fatimi», a *La Aljaferia y el arte del Islam Occidental en el siglo XI*, Saragossa, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Fernando el Católico, 2012, p. 201-248. Per a les obres de reforma: Josep M. MADURELL, «La Aljaferia Real de Zaragoza. Notas para su historia», *Hispania: Revista Española de Historia* (Madrid), núm. 84 (1961), p. 495-548.

31. Amadeu SERRA, «Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c.1520)», p. 29-31 i 34-37.

32. Recordem que durant els segles IX-XII hi hagué un procés d'islamització i arabització que repercutí profundament en la societat cristiana d'al-Àndalus, la dels mossàrabs, motiu pel qual podem dir que assistim a un procés d'aculturació amb unes bases ja establertes per la tradició —vegeu Cirille AILLET, *Les mozarabes: Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule ibérique (IXe-XIIe siècles)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2010.

obre a Balaguer», inspeccionés una obra que tenia entre mans a Barcelona, al seu Palau Reial Major. Es tractava d'un mestre de fer almocàrabs, que per cronologia i context cal interpretar com un artesà especialitzat en la realització d'enteixinats de fusta. Amb tot, com que el moro era molt gelós de la seva muller i no se'n volia separar, el rei, «no volents ajuntar mes de dolor a son mal», en un gest de benevolència i comprensió, va trametre al comte les mides de les dues cobertes que volia executar, l'una destinada al mirador del jardí del palau barceloní esmentat i l'altra per a la galeria de la plaça del Rei, del mateix palau. Ahora, demanava al comte, «qui entenets molt bé la manera del obrar», que es preocupés de dirigir els treballs que havia d'efectuar l'artesà.³⁶ Cal recordar que el rei Martí l'Humà havia governat a Sicília abans que a Barcelona, i sabem que tenia un gust per l'art islàmic que veié a l'illa, és a dir, li complaïa l'art mudèjar, i a més a més n'era un entès, com el comte Pere. Cal afegir que, al mateix temps que el comte Pere duia a terme les cobertes morisques del seu palau de Balaguer, el rei Martí adquiria alguns sostres amb les mateixes característiques, procedents de Xàtiva, destinats també al Palau Reial Major de Barcelona.³⁷ Hi ha un seguit de dades que completen aquest interès del nostre rei per les obres islàmiques o arabitzants, entre les quals destaquen les corresponents a la construcció d'un jardí dins el recinte del Palau Reial Major de Barcelona que tingué com a font d'inspiració el del Palau Reial de Palerm (Sicília), i, en darrera instància, li serviren d'inspiració els palaus abbàssides que havien ja influït els jardins que existiren a Madinat As-Zahra en plena època califal, en temps d'Abd al-Rahman III i el seu fill.³⁸ Aquest element era present igualment als palaus de Saragossa i de València.

36. Sobre el Palau Comtal de Balaguer, vegeu Alberto VELASCO i Francesc FITÉ, «El Castell Formós de Balaguer, escenari del poder comtal», p. 27-43. Vegeu, a més, Eduard RIU-BARRERA, «Els palaus reials», a *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III: Dels palaus a les masies*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 163. Per a l'islàmic, Christian EWERT, *Hallazgos en Balaguer y en la Aljafería de Zaragoza*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, Dirección General de Patrimonio Artístico, 1979; Josep GIRALT, «Castell Formós (o de Balaguer)», a *Catalunya romànica*, vol. XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 225-238; Carme ALÒS i Eva SOLANES (coord.), *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*, Balaguer, Museu de la Noguera, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya i Obra Social Caixa Catalunya, 2010. Aquests elements d'origen islàmic, adaptats pels reis cristians, es troben igualment a Castella —vegeu Teresa PÉREZ HIGUERA, «Los alcázares y palacios hispano-musulmanes: paradigmas constructivos de la arquitectura mudéjar castellana», a Miguel A. CASTILLO (ed.), *Los alcázares reales*, Madrid, Fundación BBVA i A. Machado Libros, 2001, p. 37-57.

37. Amadeu SERRA, «Convivència, asimilació i rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (c. 1230 - c.1520)», p. 35.

38. Els jardins seran un element important en molts dels palaus regis catalans; per al verger del Palau Reial Major de Barcelona, vegeu Henri BRESQ, «Le Jardin de l'Empire: le palais de Barcelone et la Sicile (1397-1410)», a *XV Congreso de Historia de la Corona de*

Per cloure aquest apartat, podem constatar com als edificis cristians dels segles XIII i XIV sobretot s'incorporaren sovint formes decoratives d'ascendència islàmica que podem definir com a mudèjars, fruit d'una admiració ben provada. Uns elements que en el cas de Lleida, com veurem, no apareixen tan clarament, amb el benentès que poden haver desaparegut. Al castell del rei o antiga Suda, on podríem rastrejar-los, la destrucció que patí al principi del segle XIX el conjunt de la fortalesa ens ha privat de poder-los cercar.

2

Abans de passar a la segona qüestió plantejada, volem assenyalar que a Lleida hi hagué també una fase de transformació dels edificis de la ciutat que tot just podem abastar, la qual, en tot cas, cal seguir estudiant. Tal com hem dit, la mesquita aljama fou consagrada com a catedral tan bon punt entraren els exèrcits cristians a la ciutat, comandats pels comtes Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ermengol VI d'Urgell, i una facció d'exèrcit important comandada pels templers. La ciutat capitulà, raó per la qual no fou destruïda, i passà a ser ocupada directament pels nous dominadors. Tots dos comtes es repartiren el poder sobre la ciutat, i als templers, pel seu gran suport, els fou concedida una cinquena part de la ciutat que incloïa el turó de Gardeny, on aixecarien la seva comanda, i des d'on organitzarien un nou lloc de defensa de la ciutat, que funcionaria igualment com a centre de l'administració i direcció de les seves possessions dins del territori lleidatà.³⁹

Com hem vist, qui ocupà la cadira episcopal no fou un bisbe de nova creació, sinó el bisbe de Roda d'Isàvena, Guillem Pere de Cornudella i de Ravidats, que traslladà la seva seu a Lleida. Arran de la desaparició del bisbat, s'havia anat gestant una llegenda que convertí els bisbes de Roda en els veritables hereus del bisbat de Lleida. Segons aquesta llegenda, els bisbes de Lleida s'havien acabat refugiant a Roda, cosa que els feu esdevenir els legítims descendents del bisbat de Lleida, uns drets que van acabar essent ratificats per la Santa Seu i fets efectius tan bon punt fou conquerida

Aragón (Jaca 1993), vol. II, Saragossa, Gobierno de Aragón, 1996, p. 375-386; Anna M. ADROER, *Palaus reials de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2003, p. 35-39; Anna M. ADROER, *El Palau Reial Major de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1979, p. 77, 85-86 i 90-95.

39. La mesquita catedral es consagrà el 30 d'octubre de 1149 essent-hi presents l'arquebisbe de Tarragona i els bisbes de Vic, Urgell i Saragossa —vegeu Jaime VILLANUEVA, *Viaje literario a las iglesias de España*, vol. XVI, Madrid, Real Academia de la Historia, 1851, p. 250-252 (doc. 12). Per a la resta, vegeu Josep LLADONOSA, *Història de Lleida*, vol. I, Lleida, Dilagro, 1991, p. 121-123; Jordi BOLÒS, «Ocupació i organització del territori de Lleida als segles XII-XIII», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 38.

la ciutat.⁴⁰ Els comtes concediren al bisbe Guillem Pere de Cornudella i de Ravidats, a més de la catedral, les mesquites de barri per establir-hi les parròquies de la ciutat i un extens patrimoni.⁴¹ Aquests edificis, reconvertits i adaptats perquè funcionessin com a esglésies, degueren mantenir-se durant bona part del segle XII, ja que els que ens han pervingut o que coneixem documentalment i arqueològicament es construïren en la seva major part durant el segle XIII, tot i que en alguns casos s'endegà llur construcció al darrer terç del segle XII, com veurem més endavant.

En el cas de la catedral de Lleida, la primera pedra del nou edifici cristià no es col·locà fins al 1203, malgrat que el mestre d'obra que la projectà havia estat contractat l'any 1193 per efectuar el projecte i preparar el terreny.⁴² El procés constructiu d'aquest edifici fou llarg. De fet, la catedral no es consagrà fins al 1278, segurament quan encara les voltes de creueria de l'edifici no s'havien enllestit del tot. Tot fa pensar que el 1203 no s'enderrocà la mesquita. La documentació sembla ratificar que la nova catedral s'endegà per la zona de la capçalera, és a dir, l'oriental, més enllà de la vella fàbrica de la mesquita, i que aquesta subsistí unes dècades més, segurament fins al moment en què fou finida la zona de la capçalera i el transepte i es donà inici a la construcció de les naus, cap a 1220-1230. Un cop construïda aquesta part, ja es disposava d'un ampli espai per a la litúrgia tot prescindint del vell espai islàmic. Malauradament, cap element de la vella construcció islàmica no ens ha pervingut.

Hi ha indicis que fan pensar que hi hagué un procés d'adaptació i adequació de l'espai de la mesquita (l'haram) a església cristiana, introduint-hi imatges i signes clarament cristians; en aquest sentit, el portal meridional del transepte del temple romànic (porta de l'Anunciata), que sembla anterior a la fàbrica nova de la catedral, és possible que s'executés per a l'edifici de la mesquita i que després es traslladés a la nova fàbrica catedralícia. Ho permeten afirmar raons d'estil i l'observació atenta de les filades del parament, així com la integració del portal al mur de la façana. D'altra banda, la disposició del conjunt catedralici, amb el claustre als peus i el campanar adossat a un dels seus angles, que s'acaben afegint al temple, recorda indubtablement la disposició original de la mesquita aljama lleidatana.⁴³

40. Jordi BOIX, *De Roda a Lleida*, Vilella, Institut d'Estudis del Baix Cinca, 1998, p. 68, 79, 82 i 89-94.

41. Prim BERTRAN, «L'organització eclesialística del bisbat de Lleida», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 69-70.

42. Isidro BANGO TORVISO, «La catedral de Lleida. De la actualització de una vieja tipologia templaria, conservadurismos y manierismos de su fàbrica», a Frederic VILÀ i Imma LORÉS (ed.), *Congrés de la Seu Vella de Lleida: Actes*, Lleida, Pagès, 1991, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1977, p. 30-32.

43. Abordem totes aquestes qüestions a Francesc FITÉ, «La Seu Vella de Lleida», a Prim BERTRAN i Francesc FITÉ (coord.),

En una capella de la catedral, la de Sant Tomàs, on es conserven unes pintures murals datades a la primera meitat del segle XIII, amb una decoració al sòcol que imita els alicatats islàmics, se'n ofereix un testimoni del prestigi que aquesta ceràmica d'ascendència islàmica havia assolit a les nostres terres, com a element ornamental refinat dels ambients i espais cristians, aplicada als terres o als murs. Es tracta de les pintures més antigues de la catedral. Un testimoni semblant apareix en aquesta mateixa època a l'església del monestir trinitari, pròxim a la ciutat, de Santa Maria d'Avinganya, en aquest cas decorant el sòcol de la capella presbiteral.⁴⁴

Per analitzar bé la transformació de la ciutat que culminarà amb la plena instauració dels símbols cristians per sobre dels islàmics, cal fixar-se en la substitució dels grans edificis islàmics per edificis cristians i també en la gradual transformació de les cases, quan l'arqueologia ho permet constatar (cas del barri de la Magdalena, on algunes de les cases que s'hi han excavat han permès advertir com cases islàmiques típiques, dotades de pati, foren reocupades i gradualment transformades,⁴⁵ un indicatiu clar d'aquesta fase d'ocupació). En tot cas, el que exposarem tot seguit són els grans edificis de nou encuny que desplaçaren els islàmics, però sense eliminar l'urbanisme d'arrel islàmica que persistirà al nucli antic. Cal tenir en compte que la ciutat cristiana creixerà i crearà nous barris, sobretot el de Sant Llorenç, a partir d'un raval de la ciutat islàmica.⁴⁶

La baixa edat mitjana: Segles XIII-XV, Lleida, Pagès i Bisbat de Lleida, 2008, p. 397-400. Ja Ellie Lambert va advertir com la singularitat de la catedral de Lleida, presentant als peus el claustre i el campanar, en un angle exterior del claustre, responia a l'antiga disposició de la mesquita major, amb l'haram, el sahn i el minaret, hipòtesi represa per Jacques Lacoste. No insistirem sobre aquesta qüestió; vegeu Elie LAMBERT, *L'art gothique en Espagne aux XIIIe et XIVe siècles*, París, Laurens, 1931, p. 132-133 (editat en castellà per Càtedra l'any 1977), i Jacques LACOSTE, «La cathédrale de Lleida: le début de la sculpture», *Ilerda* (Lleida), núm. 40 (1979), p. 168-169.

44. Per a aquestes pintures, vegeu Francesc FITÉ, Carmen BERLABÉ i Glòria FERNÁNDEZ, «Aproximació a la pintura mural», a Josep MINGUELL i Joan Josep BUSQUETA (coord.), *De pintura mural*, Lleida, Universitat de Lleida, 2001, p. 18. Com a última proposta que endarrerix la seva cronologia a la primera meitat del segle XIII, vegeu Rosa ALCOY, «Els primers cicles murals de la Seu Vella de Lleida», a *L'art gòtic a Catalunya. Pintura I: De l'inici a l'italianisme*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2005, p. 44-45.

45. Joan Josep BUSQUETA i Jordi BOLÒS, «La ciutat de Lleida», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 131-133; Anna LORIENTE, «Madina Larida. El passat àrab de la ciutat de Lleida: les fonts arqueològiques», a Joan J. BUSQUETA i Josep PIJUAN (coord.), *Lleida: de l'islam al feudalisme*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 1996 p. 19-22.

46. Per a la ciutat feudal, vegeu Jordi BOLÒS, «Les grades majors: batecs de vida diària a la Seu i ciutat de Lleida», a Prim BERTRAN i Francesc FITÉ (coord.), *La baixa edat mitjana: Segles XIII-XV*, Lleida, Pagès i Bisbat de Lleida, 2008, p. 359-366; Jordi BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat: carrers i oficis a la Lleida dels segles XIV i XV*, Lleida, Pagès, 2008.

Resulta inqüestionable que a Lleida l'arquitectura que s'importà fou estrangera, en bona part de la zona del Migdia-Llenguadoc, d'on procedien molts dels artífexs que l'executaren. En aquest sentit, resulta interessant l'obra de Fuguet, que ha estudiat l'arquitectura impulsada pels templers en àmbit català. Cal tenir en compte la presència de mà d'obra especialitzada experta en l'art de la pedra i la construcció que signa els carreus i, en el cas dels mestres d'obra, mostra coneixements d'estereotomia. En aquest panorama no pot negligir-se el paper jugat pels cistercencs, que intervingueren en la tasca repobladora i d'organització de les noves terres conquerides a l'islam, com també altres ordes religiosos, com els canonges de Sant Ruf, els ordes militars, els trinitaris o els mendicants en una etapa més avançada.⁴⁷

El nostre objectiu és comprovar, a través dels monuments, com es produí aquesta penetració de models i formes arquitectòniques cristianes, fonamentalment des de la zona del Migdia, ja sigui de la mà dels ordes militars o dels cistercencs.

Encara en el segle XII, són dues les obres que interessa analitzar. La primera és la comanda casteller de Gardeny, on sembla que ja al segle XII arribaren les novetats de la mà de constructors occitans fets venir pels templers, com ha suggerit Fuguet. La segona és Sant Ruf,⁴⁸ també del segle XII, així com l'endegament de la canonja de la seu catedralícia.⁴⁹

La comanda templera de Gardeny és formada per una gran torre rectangular amb dos nivells, projectada a la manera dels *donjons* francesos, a la qual s'adjunta una segona torre, també amb un doble nivell, i un corredor que connecta les torres amb l'església directament. Encerclava aquest conjunt un recinte murallat amb torres de flanqueig, del qual persisteixen únicament restes. Fuguet veu el conjunt del castell comanda dins el grup de fortalises amb planta quadrangular concentrada, propera als exemples de *donjons* francesos de la zona meridional i occidental, i als d'Anglaterra.

47. Joan FUGUET, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, 1995, p. 160-178; Joan FUGUET, «Castell de Gardeny» i «Santa Maria de Gardeny», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997 p. 199-201.

48. Montserrat MACIÀ i Josep Lluís RIBES, «El monestir de Sant Ruf», a Joan J. BUSQUETA i Josep PIJUAN (coord.), *Lleida: de l'islam al feudalisme*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 1996, p. 123-124; Joan A. ADELL, Xavier ERITJA i Montserrat MACIÀ, «Sant Ruf de Lleida», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 212-214.

49. Per a la canonja catedralícia, vegeu Eduardo CARRERO, «Sobre ámbitos arquitectónicos y vida reglar del clero. La Canónica de la Seu Vella de Lleida», *Seu Vella: Anuari d'Història i Cultura* (Lleida), núm. 3 (2001), p. 162; Eduardo CARRERO, «La Mezquita mayor, Santa Maria l'Antiga y la Canónica de la Seu Vella de Lleida: historia de una confusión», a *Actas del XIII Congreso del CEHA: Ante el nuevo milenio. Raíces culturales, proyección y actualidad del arte español*, vol. I, Granada, Universitat de Granada, 2000, p. 65-74.

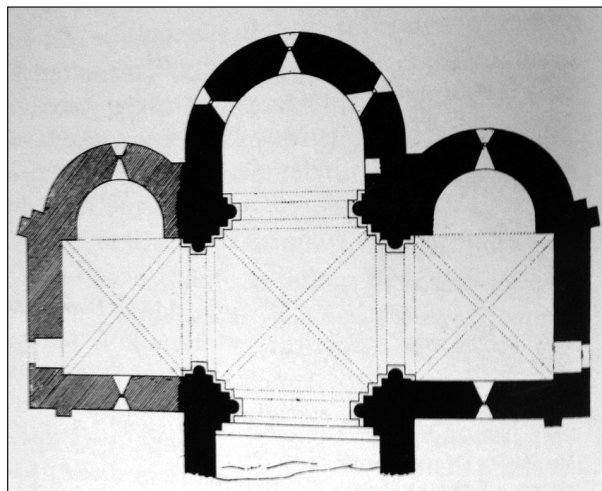

FIGURA 2. Planta de Sant Ruf de Lleida. (Figura: Plànol de Josep PUIG I CADAFAALCH *et al.*, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. III/1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983, p. 80, fig. 2).

Cal dir que no subsisteix cap vestigi de construccions anteriors, fet que porta a pensar que els templers, quan prengueren possessió del lloc, enderrocaren tots els elements de pervivència islàmica i importaren aquest model de fortalesa cristiana semblant a les que s'erigien aleshores també a Terra Santa o a altres indrets de la Catalunya Nova (per exemple a Miravet, on precisament també fou arrasada la fortalesa islàmica per aixecar-hi la comanda cristiana, dotada de muralles molt verticals, que en part encara subsisteixen). Sembla que l'eliminació de la fortalesa anterior, sense deixar vestigis, va respondre a la voluntat de fer palès el triomf cristià sobre l'islam, tal com argumenta Fuguet.⁵⁰

Aquest autor creu que l'església de Santa Maria de Gardeny s'inicià poc després del 1149. Una de les primeres referències és del 1156 i correspon a una deixa feta als templers per un Guillem de Pont i la seva esposa per l'ànima del fill mort i enterrat allí, diu el document, «apud Gardenium in ecclesia predictorum militum». De l'any 1159 hi ha una nova notícia, una deixa atorgada per Berenguer d'Anglesola i el seu germà al comanador Pere de Cartellà, on s'assenyala «in ecclesia sancte Marie de Gardenni». A més, del 1173, consta el jurament del testament sacramental de Guillem de Cervera davant la seva vídua Berenguera i els marmessors Berenguer de Boixadors, Arnau de Timor i Iteri, «supra sancto altare Sancte Marie de Gardenni».⁵¹

No sabem quan es començà a construir aquest temple ni quan fou finalitzat. Del que no hi ha dubte és que estava enllestit el 1216, en saber, mercès al primer testament del canonge Guerau de Caçola, del 12 d'abril, de

50. Joan FUGUET, «Los templarios en Cataluña. Historia y arquitectura», a *Simposio internacional: Las órdenes militares protagonistas de la historia en el medioevo europeo (Monzón 26, 27 y 28 de febrero 2015)*, Montsó, CEHIMO (Centro de Estudios de Monzón y Cinca Medio), 2015, p. 161-166.

51. Joan FUGUET, «Santa Maria de Gardeny», p. 200.

FIGURA 3. Vista exterior des de ponent de Santa Maria de Gardeny, a Lleida (segles XII-XIII) (Fotografia: Francesc Fité).

la deixa d'una candela perquè cremés nit i de dia «coram altare beate Marie» de Gardeny.⁵² A més, hi ha constància que abans del 1260 hi havia una capella propera a l'absis, oberta al mur meridional, ja que el 3 de juliol d'aquell any, Bernarda Sança, que fou muller de Tomàs de Santcliment, dictava testament elegint com a lloc de sepultura la capella «quam pater meus edificavit in domo Gardeni». Una capella que conserva encara restes de pintura que es daten precisament d'aquest moment. Vista per l'exterior, es percep clarament que s'encavalla al contrafort, motiu pel qual la seva edificació ha de datar-se a la primeria del segle XIII, és a dir, uns anys abans de l'execució de les pintures.⁵³

L'església de Gardeny és un edifici singular, d'una nau i absis a llevant poligonal més reduït, la nau de la qual presenta unes mides proporcionals respecte a l'alçada, com en les esglésies templeres de Miravet i del Masdeu, segons Fuguet; la coberta ostenta volta de canó apuntat que arrenca d'impostes amb motllura de bossell. Curiosament, està dotada d'un únic arc toral doble, prop la zona presbiteral, amb columnes adossades que combina amb contrapilastres, una solució que Fuguet relaciona precisament amb el món occità i l'arquitectura templera de Terra Santa, que apareix igualment a Santa Maria del Romeral de Montsó i a la parroquial de Santa Maria d'Agramunt. Creu que es tracta

52. Joan FUGUET, «Santa Maria de Gardeny», p. 200.

53. Joan FUGUET, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, 1995, p. 168; Joan FUGUET, «El castell templer de Gardeny. Arquitectura i pintura del castell a la llum de les recents excavacions i restauració», a Miquel TORRES *et al.* (coord.), *Romànic tardà a les terres de Lleida: Estudis sobre Vilagrassa. Actes de la XLII Jornada de Treball, Vilagrassa 2011*, Sant Martí de Maldà/Riucorb, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 2013, p. 439-460. Per a les pintures murals, com a darrera aportació, vegeu Montserrat PAGÈS, «El castell templer de Gardeny. Sobre la decoració pictòrica de Santa Maria de Gardeny en el context de la pintura catalana del segle XIII», a Miquel TORRES *et al.* (coord.), *Romànic tardà a les terres de Lleida: Estudis sobre Vilagrassa. Actes de la XLII Jornada de Treball, Vilagrassa 2011*, Sant Martí de Maldà/Riucorb, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 2013, p. 463-476.

d'un afegit posterior a la construcció de la nau. Ho argumenta basant-se en el fet que tapa parcialment una finestra de la banda de tramuntana, avui cegada. Quant a la capçalera, de menys amplada que la nau, és de secció poligonal, de cinc cares. En un primer moment, aquest autor la creia d'una segona etapa constructiva, concretament de quan s'afegí el toral per reforçar la volta, o del moment en què es va obrir la capella esmentada dels Santcliment a migdia, a l'inici del segle XIII. Aquest absis és de pedra fins a nivell d'impostes, mentre que la volta és de terra cuita, de factura moderna, fruit d'una reparació efectuada el 1640. Les darreres excavacions sembla que desmenteixen la suposada cronologia posterior de l'absis i tot porta a pensar que és de la mateixa època de la nau; ens trobem amb una tipologia de planta absidal absolutament nova, únicament comparable amb la de la capella castral del castell templer de Montsó, dedicada a Sant Nicolau, que presenta l'absis semicircular per dins i poligonal per fora, integrant-se com a cos turriforme a les defenses del castell. Al costat nord del presbiteri hi ha el corredor que unia la torre templera amb el presbiteri de l'església.⁵⁴

Quant als capitells que donen suport a l'arc toral, simplifiquen l'ordre corinti. Si ara ens fixem en les obertures, veurem que, a més de la finestra tapiada, n'hi ha dues més, a ponent i a migdia, respectivament, de doble esqueixada i arc de mig punt. També hi ha dues portes, la més antiga de les quals, segons Fuguet, correspon al mur nord que donava al claustre. Totes dues són força austeres; la septentrional mostra un dovellatge amb guardapols i arquivoltes o arcs concèntrics motllurats i en gradació, el més interior dels quals està decorat amb gallons còncaus llisos. L'altre portal s'integra a la façana de ponent *a vento*, desplegant-se en alçada com un frontispici a manera de pantalla plana i llisa. Hi destaca únicament el dovellatge de la porta amb el guardapols, molt sobri, i la finestra al centre, enlairada, d'arc apuntat. La presència de set permòdols sobre aquesta porta nord fa pensar que l'aixoplugà un porxo potser contemporani.

A la part externa criden l'atenció els contraforts esglaonats, disposats per contrarestar l'impuls de la volta, com a Sant Martí de Lleida, que a Fuguet li recorden models occitans —n'hi ha tres a migdia i dos a tramun-

54. Fuguet ofereix una detallada descripció de Santa Maria de Gardeny a Joan FUGUET, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, 1995, p. 167-170, i al text citat Joan FUGUET, «Santa Maria de Gardeny», p. 200-201. Per a Sant Nicolau del castell de Montsó, vegeu Francisco CASTILLÓN, *El Castillo de Monzón*, Montsó, Ayuntamiento de Monzón, 1989; també: <<http://www.castillosdearagon.es/?sec=68&fort=449>> (consulta: 26 setembre 2018). Per a Santa Maria del Romeral, vegeu Francisco CASTILLÓN, *La catedral de Santa Maria de Monzón y su diplomatario*, Montsó, Ayuntamiento de Monzón, 1997. I per a Santa Maria d'Agramunt, Joan A. ADELL, «Santa Maria d'Agramunt», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 495-497.

FIGURA 4. Vista exterior de Santa Maria del Castell de Montsó, a Osca (segles XII-XIII) (Fotografia: Francesc Fité).

tana, i cap no coincideix amb el toral afegit. L'autor creu que en ple segle XII foren introduïts a Gardeny, des d'on a partir de mitjan segle XIII es difongueren, com hauria estat el cas del santuari del Merli, a Alguaire, on apareixen.⁵⁵ Podem resumir que es tracta d'un temple molt sobri, com corresponia pel seu caràcter castral i per pertànyer als templers. En tot cas, la cronologia proposada sorprèn per la fabrica de l'església, que s'adiu més al segle XIII. En aquest sentit, Fuguet recalca l'arribada de picapedrers occitans, com ja hem assenyalat, els primers presents a les nostres terres, i fins i tot, glossant Lladonosa, proposa que després de Gardeny podrien haver estat contractats per a treballar a la Seu Vella a partir de l'any 1193.⁵⁶

Del conjunt monàstic de Sant Ruf de Lleida s'han conservat únicament les restes del temple. El monestir era de canonges agustins de Sant Ruf d'Avinyó, fundat el 1152 a iniciativa del comte Ramon Berenguer IV, tres anys després de la conquesta de la ciutat, sota l'advocació de sant Joan. Tres anys més tard, els canonges de Lleida confirmaven la possessió d'«illam ecclesiam que constructa est», amb drets de cementiri, a la comunitat de Sant Ruf. Segons Villanueva, vers el 1174 el monestir vivia el seu moment de més prosperitat. En el testament sacramental de Guillem de Cervera, del 1173, apareix la deixa de 10 morabatins per a l'obra de Sant Ruf. Aquestes dades ratifiquen que la construcció

55. Francesc FITÉ, «El santuari de Santa Maria del Merli de la vila d'Alguaire: anàlisi artística del temple del segle XIII», *Urtx: Revista d'Humanitats de l'Urgell* (Tàrraga), núm. 25 (2008), p. 257-265.

56. Joan FUGUET, «El castell templer de Gardeny», p. 450.

FIGURA 5. Església de Sant Martí de Lleida (segles XII-XIII) (Fotografia: Francesc Fité).

del monestir i de l'església va tenir lloc en la segona meitat del segle esmentat.⁵⁷

De l'edifici es conserva únicament part de la capçalera, l'únic sector que es construí de tot el projectat. De fet, s'havia concebut un temple grandios d'una sola nau amb un prominent transsepte on s'havien d'obrir dues absidioles semicirculars, de les quals es construí únicament la del braç sud, a més del tram del creuer. Aquest tipus de planta s'havia generalitzat a Catalunya al segle XI, sobretot en temples adscrits a priorats de canòniques agustinianes erigits durant als segles XI i XII. Actualment és propietat privada destinada a usos agrícoles. Tot l'edifici fou proveït amb voltes de pedra que es conserven parcialment. El braç sud es cobrí amb una volta de creueria de nervis de secció plana, i es comunica a través d'un arc apuntat amb el creuer que recolza en columnes adossades semicirculars proveïdes de capitells llisos. Es tracta d'una volta d'aresta oculta pels nervis de secció plana descrits, semblants als que contemporàniament s'incorporaren al creuer de Sant Miquel de Camarasa, una solució que sembla que s'originà a la Borgonya i que apareix als anys quaranta del segle XII al pòrtic de Moissac —aleshores priorat cluniacenc— i a Saint-Denis (París).⁵⁸ Per la banda del mur meridional, els nervis arrenquen d'unes singulars mènsules de secció recta. El creuer també sembla que es projectà amb una volta de creueria de nervis plans que Adell considera que no s'arribà a construir, cosa amb la qual discrepam,⁵⁹ perquè resten els arrencaments dels nervis que ho indiquen, als angles dels quatre pilars compostos.

Interrompuda l'obra, es clogué amb un mur disposat a l'extrem occidental del creuer, ja al segle XII o a la primeria del XIII, el qual encara es conserva. En el mur

57. Joan A. ADELL, Xavier ERITJÀ i Montserrat MACIÀ, «Sant Ruf de Lleida», p. 212-213.

58. Francesc FITÉ, «La Seu Vella de Lleida i la introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya», *Acta Mediaevalia* (Barcelona), núm. 25 (2003), p. 1071-1109.

59. Joan A. ADELL, Xavier ERITJÀ i Montserrat MACIÀ, «Sant Ruf de Lleida», p. 213-214.

FIGURA 6. Vista del creuer de Sant Miquel de Camarasa per l'interior (segles XII-XIII) (Fotografia: Francesc Fité).

se li obrí una porta d'accés d'arc de mig punt amb dovelles estretes, a un nivell més elevat que el terra, i una finestra de trets romànics, de doble esqueixada, també conservada. L'absis sud s'obre al transsepte a través d'un arc presbiteral, i l'absis central, més gran, s'obre mitjançant un arc ressaltat i apuntat sostingut per columnes, com les de les ales del transsepte. També hi ha dues finestres de doble esqueixada, la citada del mur oest, i una altra, alterada, al costat sud, així com tres més a l'absis central. Al tester del braç sud del transsepte, hi ha una altra porta d'arc de mig punt dovellada i amb guardapols de motllura llisa, semblant a la porta de Sant Berenguer de la Seu Vella o a la de Sant Martí, que se situen cronològicament al primer terç del segle XIII.⁶⁰ Cal indicar que, com en altres exemples, el

60. Sobre aquestes portades, vegeu Francesc FITÉ, «Models i evolució del portal en el romànic tardà de la Catalunya de Ponent,

FIGURA 7. Vista general des de la capçalera de Sant Ruf de Lleida (segles XII-XIII) (Fotografia: Albert Motis).

FIGURA 8. Volta del tram sud del transsepte de Sant Ruf de Lleida (segles XII-XIII) (Fotografia: Albert Motis).

FIGURA 9. Interior de la nau de Santa Maria de Tamarit de Llitera (segle XIII) (Fotografia: Francesc Fité).

mur d'aquest absis el remata externament un ràfec de motllura llisa sostingut per permòdols també llisos, tal com veiem en moltes esglésies dels segles XII i XIII de la zona. Constructivament, Sant Ruf es pot situar en la línia de Santa Maria la Major de Tamarit de Llitera, a cavall dels segles XII i XIII.

Com en l'exemple anterior, cal també destacar aquí la introducció de noves fórmules constructives foranes, en aquest cas la volta d'aresta dotada de nervis plans, semblants a algunes de les estances de Poblet i Santes Creus.⁶¹ També cal fer notar que el temple es construí a

i la introducció dels nous models gòtics (s. XIII-XIV)», a *Portalades gòtiques a la Corona d'Aragó: Congrés Internacional (Barcelona, 10-12 desembre 2012)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Amics de l'Art Romànic (en premsa).

61. Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, Poblet, Abadia de Poblet, 1974, p. 173-185; Cèsar MARTINELL, *El monestir de Poblet*, Barcelona, Barcino, 1927; Cèsar MARTINELL, *El monestir de Santes*

sobre d'un edifici islàmic, potser una torre, aixecada segurament al costat d'una propietat que defensava i de la qual resten encara vestigis en els fonaments de l'església. Per defensar aquesta hipòtesi, es pot llegir la donació atorgada als canonges de Sant Ruf pel comte Ramon Berenguer IV, en què els dona «illam videlicet cortatam que fuit de illo mauro nomine Huahbala», és a dir, una propietat d'un moro important que hem de creure dotada de construccions i, com indiquem, proveïda d'una torre de protecció. Succeï de manera semblant a Avinganya, on també documentem la fundació del monestir trinitari en el lloc on existí una propietat islàmica amb una torre defensiva que afortunadament es conserva en part, reaprofitada en el conjunt de les dependències monàstiques aixecades al voltant d'un claustre, tal com es prescrivia en tota fundació monàstica.⁶²

En el darrer terç del segle XII s'endega igualment, i s'executa en part, l'obra de la canonja,⁶³ formada per un cos turriforme del tot comparable amb la fortificació de Gardeny. De fet, es bastí una gran torre residencial, igualment a manera de *donjon*, dotada de dos nivells coberts amb voltes de canó apuntat, com a Gardeny, diferint únicament en el fet que la porta d'entrada a Gardeny és elevada, com era comú als *donjons*, mentre que en el cas de la canonja, no. En aquesta, el primer nivell queda per sota del nivell del claustre, al qual desemboca, mentre que el pis noble és al mateix nivell del claustre. Quan s'aixecà aquest edifici, el claustre estava per construir; segurament s'adossava al sahn de la mesquita major. Aquest espai després s'aprofità per bastir-hi el claustre, a partir de la darrereria del segle XIII.⁶⁴ Hi ha la possibilitat que la mà d'obra de Gardeny atengués també aquesta altra fàbrica, impulsada pel bisbe i els canonges.⁶⁵

Quan es bastia aquest edifici, a la darrera dècada del segle XII, ja hem dit que iniciava el seu projecte de catedral Pere de Coma, sintonitzant a nivell constructiu

Creus, Barcelona, Barcino, 1929; Cèsar MARTINELL, «Els temples dels claustres de Santes Creus i de Poblet. Dues fases d'un mateix tipus», *Miscellanea Populeтана. Scriptorium Populeti*, vol. I (1966), p. 187-207.

62. Joana XANDRI *et al.*, «Mare de Déu dels Àngels de Vinganya», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 226-230.

63. Sobre la canonja, es pot consultar, a més dels citats estudis del doctor Eduardo Carrero: Imma LORÉS *et al.*, «L'antiga canonja de la Seu Vella de Lleida: noves aportacions a l'evolució arquitectònica del conjunt dels seus edificis», *Seu Vella: Anuari d'Història i Cultura*, (Lleida), núm. 1 (1999), p. 15-93.

64. Per a la construcció del claustre, vegeu Francesc FITÉ, «La Seu Vella de Lleida i la introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya», p. 434-444; també Francesca ESPAÑOL, «El claustro gòtico de la catedral de Lérida: forma y función», a *Der Mittelalterliche Kreuzgang. Architektur, Funktion und Programm*, Ratisbona, P. Klein, 2004, p. 353-367.

65. Francesc FITÉ, «La Seu Vella de Lleida i la introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya», p. 401-403.

amb una arquitectura de característiques semblants.⁶⁶ La possibilitat apuntada per la doctora Español que aquest mestre d'obra procedís de la zona llenguadociana pot ajudar a argumentar millor l'origen d'una part important d'aquesta mà d'obra que s'assentà al país i s'ocupà al llarg dels segles XII i XIII d'intervenir en els monuments que exposen i els que abordarem a continuació, com el castell del Rei i altres de menys volada, però de gran interès, com les esglésies parroquials. En aquest sentit, veurem irradiar fórmules constructives de la Seu Vella o d'aquests edificis cap a d'altres, com succeirà en el cas de l'escultura.⁶⁷

Quant a l'arquitectura civil, la conversió de l'antiga fortalesa de la Suda o alcàsser en fortalesa feudal resulta interessant també des de la perspectiva apuntada d'imposició d'un model cristià com a símbol de poder sobre una ciutat que tenia ben vius i presents els components urbanístics de la ciutat islàmica. Hem de suposar que en una primera fase, a partir del 1149, s'ocupà igualment la fortalesa islàmica existent, que es convertí en residència i símbol del poder del comte de Barcelona, el més destacat de la ciutat, juntament amb la catedral.

Segurament per aquest motiu, com en el cas de Gardeny, hi hagué la voluntat d'enderrocar la vella Suda i aixecar una nova fortalesa totalment cristiana. Desconeixem quan es prengué aquest determini i quan s'endegà l'obra; en qualsevol cas, sembla que al final del

66. Sobre la catedral medieval es pot consultar: Francesc FITÉ, «La Seu Vella de Lleida i la introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya», p. 397-432; Isidro BANGO TORVISO, «La catedral de Lleida. De la actualització de una vieja tipologia templaria, conservadurismos y manierismos de su fábrica», p. 29-37; Isidro BANGO TORVISO, «La catedral de Lleida, último gran proyecto del románico catalán», a *Gombau de Camporrells, bisbe de Lleida, a l'alba del segle XIII*, Lleida, Associació Amics de la Seu Vella de Lleida, 1996, p. 17-42; Josep GALLART *et al.*, «Consideracions entorn de l'arquitectura de la Seu Vella de Lleida», a Carme BERGÉS (ed.), *Actes del Simposi: Conservació del patrimoni monumental en la perspectiva del tercer mil·lenni. Restauració, ús i manteniment... nous criteris? (Lleida, 6-8 març 1997)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1999, p. 87-171.

67. Vegeu en aquest sentit Francesc FITÉ, «Escultura tardana: les portades de la denominada Escola de Lleida», a Frederic VILÀ i Imma LORÉS (ed.), *Congrés de la Seu Vella de Lleida: Actes*, Lleida, Pagès, 1991, p. 77-91; Francesc FITÉ, «Algunes reflexions sobre els portals romànics de les esglésies de Vilagrassa i Verdú», a Miguel TORRES *et al.* (ed.), *Romànic tardà a les terres de Lleida: Estudis sobre Vilagrassa. Actes de la XLII Jornada de Treballs, Vilagrassa 2011*, Sant Martí de Maldà/Riucorb, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 2013, p. 283-300; Jordi CAMPS i Imma LORÉS, «La difusió de l'escola de Lleida a la zona d'Osca i les seves transformacions», a Frederic VILÀ i Imma LORÉS (ed.), *Congrés de la Seu Vella de Lleida: Actes*, Lleida, PAGÈS, 1991, p. 101-105. Per a l'escultura de la Seu Vella, també Francesc FITÉ, «A new interpretation of the Thirteenth-Century Capitals of the Ancient Cathedral of Lleida ("Seu Vella")», a Gerardo BOTO i Justin E. A. KROESEN (ed.), *Romanesque Cathedrals in Mediterranean Europe: Architecture, Ritual and Urban Context*, Torhout, Brepols Publishers, 2016, p. 245-258; Meritxell NIÑÀ, *L'escultura del segle XIII de la Seu Vella de Lleida*, tesi doctoral, Lleida, Universitat de Lleida, 2014.

FIGURA 10. Nau principal de la Seu Vella de Lleida (segle XIII)
(Fotografia: Francesc Fité).

FIGURA 11. Col·lateral sud de la Seu Vella de Lleida, vist des de la nau (segle XIII) (Fotografia: Francesc Fité).

segle XII el projecte ja era en marxa. Per la tipologia d'edifici, un cop més es va haver de recórrer a un model de fortalesa forana. Tal com la doctora Español va remarcar, el model que s'adoptà fou el del castell de planta regular, segons la tipologia que es difonia aleshores, l'anomenada «Felip August» pel fet d'aparèixer durant el seu regnat (1187-1223).⁶⁸ El seu origen sembla que cal cercar-lo en l'arquitectura de Terra Santa, on aquest rei l'hauria vist. En tot cas, suposà un canvi revolucionari respecte al castell romànic tradicional. Al nostre país i a Aragó sembla que fonamentalment l'introduïren els ordes militars (Miravet, Alcanyís, Sàdaba, Mequinensa...), però a Lleida fou el rei Pere el Catòlic (1196-1213).⁶⁹ A Itàlia, en canvi, foren els Staufen, segons es demostra pels castells d'Ursino (Catània), Maniace (Siracusa) i Prato. En la seva configuració tot fa pensar que hi conflüïren la tradició romana, el coneixement del manuals clàssics de poliorcètica i sobre-

68. Jean MESQUI, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*, vol. I, París, Picard, 1993, p. 41-44. Per al castell de Lleida, el text fonamental continua sent el de Francesca ESPAÑOL, «El Castillo Real de Lleida en época medieval», a *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 26 (1996), p. 437-485.

69. A més de les aportacions del citat treball de Francesca Español, per al món hispànic i sobretot aragonès es pot consultar també José Antonio MARTÍNEZ, «Los castillos románicos y la tipología “Felipe Augusto”: su reflejo en las fortalezas aragonesas», a *Homenaje a D. Federico Balaguer Sánchez*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1987, p. 43-64.

tot la penetració de les tipologies orientals a través de les croades, que es convertiren en els grans agents de canvi en la configuració dels castells.⁷⁰

Certament, la seva disposició regular amb pati i dependències a l'entorn, i dotats de torres de flanqueig, sembla que va suposar la gran novetat respecte als castells de l'etapa romànica, immediatament anteriors. Recordem que els comtes reis tenien interessos a la zona del Migdia-Llenguadoc i que lluitaren al costat del comte de Tolosa en la guerra albigea, en què morí Pere el Catòlic a Muret el 1213. Ho assenyalem perquè és en aquest context que cal cercar l'adopció del tipus de fortalesa per a Lleida. No sabem si en el curt regnat de Pere el Catòlic la nova obra es finalitzà. Tot fa pensar

70. Dels castells esmentats impulsats per Frederic II, els de Maniace, a Siracusa, i d'Ursino, a Catània, són de cronologia bastant contemporània i responen al mateix tipus de planta quasi quadrada amb torres circulars als angles i pati al mig, comparable del tot amb la planta del castell de Solsona; sobre aquests es pot consultar Alexander KNAAK, *Prolegomena zu einem Corpuswerk der Architektur in Königreich Sizilien 1220-1250*, Marburg, Jonas, 2011. I en el cas del castell d'Ursino: Giuseppe BELLAFFIORE, *Architettura dell'età sveva in Sicilia tra 1194-1266*, Palerm, Arnaldo Lombardi, 1993, p. 103-106. Per al castell de Prato, que es començà a construir el 1240 i restà sense finir per mort de l'emperador, es pot consultar Marco BINI, Cecilia M. ROBERTA i Andrea BACCI, *Il castello di Prato*, Florència, Alinea, 2005. I, finalment, per a Castel del Monte, Maria LOSITO, *Castel del Monte e la cultura arabo-normanna in Federico II*, Bari, Mario Adda, 2003.

FIGURA 12. Detall del braç sud del transepte de la Seu Vella, vist des de la capella Colom (segle XIII) (Fotografia: Francesc Fité).

que devia estar bastant avançada, ja que en la crònica de Jaume I, el seu fill i successor, ja es parla de reformes.⁷¹ Abans de continuar cal que recordem també que aquest rei estigué present a la cerimònia de col·locació de la primera pedra de la catedral de Lleida, el 1203. Podem afegir a aquesta dada el nom del mestre d'obra que portà a terme les reformes en època de Jaume I, Pere de Prenafeta, mestre d'obra del castell del rei, a qui el monarca concedí el 1259 la Torre de Besora, propera al recinte de la Suda, i el 1273, una pedrera annexa a aquesta torre.⁷² Volem recordar que aquest

71. Les notícies sobre la construcció del castell del Rei s'iniciaren en època de Pere el Catòlic (1209-1212), moment en què es fa menció d'un temple dedicat a Sant Pere, impossible d'ubicar actualment. La notícia següent correspon ja a l'època de Jaume I i apareix dins la *Crònica dels Feys*. La notícia sembla referir-se a la sala principal, ja que se cita el «palau», tot i que no és gens clar que sigui la que actualment es considera sala principal del palau castell, al costat sud. En la crònica s'esmenta una sala coberta amb volta, que abans tenia el sostre de fusta i que comunicava amb la cuina, la reforma de la qual es portà a terme amb anterioritat al 1244. Francesca Español, la primera a estudiar el castell, no creu possible relacionar la notícia amb la dita sala del costat sud, mentre que els autors d'un estudi posterior creuen que sí —vegeu: Isabel GIL, Ana LORIENTE, Xavier PAYÀ i Josep Lluís RIBES, *El conjunt monumental de la Suda: El castell reial i les restes arqueològiques del seu entorn*, Lleida, La Paeria, 2007, p. 93-94. Per al que proposa la doctora Español, vegeu Francesca ESPAÑOL, «El Castillo Real de Lleida en època medieval», p. 444-446 i 465-467, en què considera les voltes de la gran sala sud, actualment desmuntades, de l'època de la reforma promoguda per Jaume II el Just i, en tot cas, no anteriors al 1244 com proposen els autors esmentats, sinó de les primeres dècades del segle XIV.

72. Per a aquesta nissaga de mestres d'obra, vegeu Francesca ESPAÑOL, «La catedral de Lleida: arquitectura i escultura trescentista», a Frederic VILÀ i Imma LORÉS (ed.), *Congrés de la Seu Vella de Lleida: Actes*, Lleida, Pagès, 1991, p. 184-186. Per a aquesta dada, vegeu també Francesc FITÉ, «Notícia sobre pedreres, en època medieval, a l'àrea de Lleida, a través de les fonts documentals», a *Les pedreres medievals a la Corona d'Aragó: Simposi Internacional, 11-12 de novembre de 2013*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Amics de l'Art Romànic, 2018, p. 187-216; Francesc FITÉ, «Pedreres i ús de la pedra a l'àrea de Lleida, en època medieval», a Pilar

mateix mestre d'obra fou contractat en una data incerta per treballar a la catedral en l'etapa darrera, propera a la de la consagració (1278), i que morí el 1286, segons consta en la làpida conservada que s'erigí al costat dret de la porta de les Fonts de la Seu Vella, per la cara que dona al claustre.⁷³

Ja hem vist com Jaume I mirà d'esborrar les petjades islàmiques a la ciutat de València imposant edificis feudals i tornant-la clarament cristiana, tot i el manteniment d'elements del seu passat musulmà sobretot a la medina, encara al segle XIV. A Lleida succeí quelcom semblant, per voluntat de Pere el Catòlic i després del seu fill Jaume I, s'imposà un esdevenidor feudal per a la ciutat que va comportar no solament la substitució dels edificis emblemàtics del poder, tal com hem anat veient, sinó també la gradual transformació de moltes cases i sobretot la instauració dels temples parroquials que substituïren les mesquites de barri, un cop definits els barris cristians de la ciutat.⁷⁴ La planta de temple que s'importà a la ciutat fou la de nau única, seguint la fórmula tradicional ja vigent als segles XI-XII, però aplicant unes tècniques constructives semblants a les descrites per a la resta d'edificis analitzats, que Fuguet veu coincidents amb les pròpies de la zona occitana i de Terra Santa, de l'època de domini dels croats.⁷⁵

D'aquests edificis parroquials conservem Sant Llorenç,⁷⁶ tot i que amb reformes i ampliacions del segle XIV;

GIRÁLDEZ i MÀRIUS VENDRELL (COORD.), *Bella pedra vella: Exploració, usos i conservació en l'àmbit de la Corona d'Aragó*, Barcelona, Patrimoni, 2017, p. 37-38.

73. Francesc FITÉ, «Làpida sepulcral de Pere de Prenafeta», a Rosa ALCOY i Llorenç MELGOSA, *Seu Vella: L'esplendor retrobada*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Fundació La Caixa, 2003, p. 253-254.

74. Vegeu en aquest sentit Francesca ESPAÑOL, «Les paroisses dans la ville: l'exemple de Lérida», *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa* (Codalet), núm. 30 (1999), p. 141, núm. 7. L'autora destaca com algunes mesquites foren adaptades com a esglésies, mentre que d'altres ho foren com a cases, i per afirmar-ho es basa en documents del *Llibre verd* de la catedral, publicats per Francisco CASTILLÓN, «Diplomatario de la sacristía de la Seu Vella de Lleida», *Ilerda* (Lleida), núm. 52 (1998), el primer a la p. 99, doc. 4, de 1156, on llegim «case que fuerint mesquita in civitate Ilerde»; un altre a la p. 109, doc. 23, de l'any 1186, on llegim «in cellario de Helemosina et est manifestum quod in tempore sarracenorum erat mesqchita...»; la darrera notícia coneguda que recull és del 1168, i esmenta «unum cassale in urbe Ilerde que fuit de ipsa meschita que modo vocatur ecclesia Sancti Vincenti in loco ubi dicitur Alcoraza iuxta portam Garden...».

75. Vegeu J. FUGUET, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, 1995, p. 55-56. En aquest sentit, la doctora Español precisa: «cal pensar que la substitució dels edificis islàmics de les mesquites per cristians es feu tardanament, i inclús la construcció *ex novo* de certes esglésies de la ciutat i ravals. És, doncs, la contemporaneïtat de tots els edificis religiosos lleidatans que podria justificar la proximitat morfològica existent entre ells i sobre la qual ha insistit la historiografia des de fa temps»; Francesca ESPAÑOL, «Les paroisses dans la ville: l'exemple de Lérida», p. 143.

76. Josep PLEYAN DE PORTA, *Apuntes de historia de Lérida*, Lleida, Imprenta de Carruez, 1873, p. 440-441; Josep LLADONOSA,

Sant Martí,⁷⁷ també amb ampliacions; part dels fonaments de Sant Joan del Mercat,⁷⁸ i restes molt més minses de l'antiga parròquia de la Magdalena.⁷⁹ De tots ells, el que respon millor a la tipologia descrita és el de Sant Llorenç, amb volta de canó lleugerament apuntada, reforçada per arcs torals, absis semicircular i el portal principal al mur de ponent, malgrat que sembla que hi hagué també un portal al mur de migdia, a l'altura d'on actualment s'obre el gòtic. Els arcs torals de la volta apareixen sostinguts per dobles columnes adossades que rematen capitells totalment llisos, que fan evident l'ascendència occitana del model, una fórmula que es repetirà a Sant Joan del Mercat. També es percep encara, rematant el mur meridional i el de la zona de l'absis, la cornisa llisa sostinguda per permòdols llisos, que es generalitzà en aquests edificis, com hem explicat. La façana està presidida per un finestral allargat d'arc de mig punt i pel portal, molt senzill, de doble arc i dovellatge simple, seguint un model molt estès en aquesta època.⁸⁰ Cal dir que l'origen de la parròquia de Sant Llorenç se situa en un raval a occident de la Suda, el nucli primitiu de la ciutat, que restà integrat a la ciutat feudal i que, juntament amb Sant Joan, foren les parròquies més importants de la ciutat, on

El templo románico-gótico de San Lorenzo de Lérida, Lleida, Impr. Escuela Provincial, 1972; Joan A. ADELL, «Sant Llorenç», a *Catalunya romànica*, vol. xxiv, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 191; Francesc FITÉ, «Art romànic: arquitectura i escultura romànica», a Joan Ramon GONZÁLEZ (coord.), *Els inicis i l'alta edat mitjana: Segles V-XII*, Lleida, Pagès, Bisbat de Lleida, 2008, p. 306-307; Francesc FITÉ, «Expansió de l'arquitectura religiosa gòtica a les terres de Lleida», a Prim BERTRAN i Francesc FITÉ (coord.), *La baixa edat mitjana: Segles XIII-XV*, Lleida, Pagès, Bisbat de Lleida, 2008, p. 513-521; Ximo COMPANYY, Isidre PUIG i Meritxell NIÑÀ, *L'església de Sant Llorenç de Lleida*, Lleida, CAEM, Universitat de Lleida, 2015.

77. Per a aquest temple parroquial que ho fou de l'Estudi General, vegeu Josep LLADONOSA, *La antiga parroquia de San Martín de Lérida*, Lleida, Artes Gráficas Ilerda i P. Guimet, 1944; Joan A. ADELL, «Sant Martí», a *Catalunya romànica*, vol. xxiv, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 187-188; Francesc FITÉ, «Bisbat de Lleida. Art romànic: arquitectura i escultura monumental», a Joan Ramon GONZÁLEZ (coord.), *Els inicis i l'alta edat mitjana: Segles V-XII*, Lleida, Pagès, Bisbat de Lleida, 2008, p. 304-305.

78. Josep PLEYAN DE PORTA, *Apuntes de historia de Lérida*, 1873, p. 441; Joan Ramon GONZÁLEZ, «Sant Joan de la Plaça», a *Catalunya romànica*, vol. xxiv, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 192; Francesc FITÉ, «Bisbat de Lleida. Art romànic: arquitectura i escultura monumental», p. 307; Alberto VELASCO, «L'antiga església de Sant Joan de Lleida i la seva decoració escultòrica d'època romànica», a Miquel TORRES *et al.* (coord.), *Romànic tardà a les Terres de Lleida: Estudis sobre Vilagrassa. Actes de la XLII Jornada de Treballs, Vilagrassa 2011*, Sant Martí de Maldà/Riuicorb, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 2013, p. 397-436.

79. Josep PLEYAN DE PORTA, *Apuntes de historia de Lérida*, 1873, p. 441-442; Jordi BOLÒS *et al.*, «Jaciment de l'antic portal de la Magdalena», a *Catalunya romànica*, vol. xxiv, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 192-194.

80. Vegeu la nota 76.

FIGURA 13. Nau interior de Sant Llorenç de Lleida (segle XIII)
(Fotografia: Francesc Fité).

mercaders i comerciants del barri, alguns d'establerts al carrer Cavallers, com els Gralla, els Caldera, els Tàrrega o els Monsuar, feren importants fundacions.⁸¹

L'església de Sant Joan del Mercat o de la Plaça, documentada des del segle XII, fou enderrocada l'any 1868, havent sofert moltes transformacions fins aleshores, però conservant intactes elements de l'obra original. Igual que les altres parròquies lleidatanes, era un temple d'una sola nau amb volta de canó apuntada amb dos arcs torals recolzats en pilars amb dobles columnes adossades, i capçada per un absis semicircular de 9 m de diàmetre i 2 m de gruix en el mur, reforçat per contraforts, dels quals posseïm els fonaments *in situ*. La portada principal se situava al mur meridional, com deixen veure clarament els testimonis gràfics que ens han arribat. Es tractaria d'un portal que s'hauria pogut inspirar en el de l'Anunciata de la Seu Vella, igual que la façana, presidida per una gran rosassa. Pel que fa a la planta, les prospeccions arqueològiques de l'any 1975, arran de la remodelació de la plaça, han permès ratificar el que hem descrit, mercès a haver-se conservat els fonaments dels murs, part dels quals, els corresponents a la zona de l'absis, poden encara veure's. Hi crida l'atenció el parament a base de carreus encoixinats de la zona absidal. Cronològicament, la construcció es feu a la mateixa època que Sant Llorenç i la Magdalena, al segle XIII. Lladonosa creu que el mestre d'obra hauria pogut ser Pere de Coma, el mateix de la Seu Vella, argumentant que en el 1180 se'l documenta com a veí d'aquesta parròquia. De fet, Street considerà Sant Joan contemporània de la Seu Vella, i en aquest sentit Sant Llorenç es devia construir a la mateixa època, com probablement també la parroquial de la Magdalena.

Segons Lladonosa, Sant Joan absorbí la primitiva

81. Josep LLADONOSA, *Las calles y plazas de Lérida a través de la historia*, Lleida, A. G. Ilerda i P. Guimet, 1961, p. 85 i 243 i seg. Vegeu també la nota 76.

parròquia de Sant Esteve, situada a la plaça de la Sal (prop de la porta de Nolius), molt possiblement una antiga mesquita de barri consagrada com a església després de la conquesta, segons es desprèn d'un document de compravenda del 1168: «...ipsas casas que nos habemus in civitate Ilerde in parrochia sancti Iohanni que prius solebat esse parrochia sancti Stephani...». De Sant Joan, pròpiament, les primeres notícies són dels anys cinquanta del segle XII, quan era encara una mesquita cristianitzada, que amb el temps substituï l'edifici romànic suara descrit.

Sant Joan, convertida en parròquia en virtut de l'*ordinatio ecclesie Ilerdensis* (1168), acabarà esdevenint la més important de la ciutat, coneguda popularment com a Sant Joan del Mercat. No hem d'oblidar que es trobava en el barri artesà i comercial, prop de l'edifici de la Paeria, després que fos adquirit el palau dels Sanauja (1383) per a aquest ús. No endebades serví com a lloc per a reunions del Consell de la ciutat des del 1340 i fins com a mínim el 1383. Endemés, fou emprada per a reunions extraordinàries de la ciutat, com ara quan calia discutir sobre les guerres en què s'havia de participar. Per exemple, consta que s'hi celebrà una reunió extraordinària arran de l'empresonament del príncep de Viana per part del rei Joan II. També sabem que davant del seu portal es dictaven les sentències arbitrals. En fi, era la parròquia de la Paeria, i per això consta que hi tenien banc reservat el veguer i els paers per assistir a les grans celebracions i oficis. A més, almenys des del 1370, hi impartiren teologia els franciscans, en la coneguda com a «càtedra de l'Alba», finançada pel Consell de la ciutat. De fet, s'hi explicaven les sagrades escriptures, i un dels lectors fou Francesc Eiximenis.

Aquest primer temple d'estil romànic va patir diverses reformes i ampliacions que es comencen a documentar a partir del segle XIV, quan se substituï la volta romànica per tres trams de volta de creueria, perfectament assenyalats per Street en la planta que dibuixà del temple entorn del 1865; també s'hi afegí un campanar de torre de planta quadrada, que subsistí fins al moment de la seva demolició l'any 1868, i una nau a la banda nord, amb dos grans finestrals apuntats que es poden visualitzar mitjançant diferents gravats o dibuixos executats per Bayne, Street, Parcerisa, Pleyan de Porta o Josep Subirats. Cal recordar que el creixement poblacional i també el de les devocions feu que, com ja hem apuntat, s'obressin ampliacions en altres parròquies de la ciutat, com és el cas de la de Sant Llorenç, la Magdalena i Sant Martí. La remodelació i ampliació de Sant Joan fou tan gran que el temple es consagrà de nou el 1372. Això ho sabem per una lauda de jaspi, desapareguda, que veieren encara Villanueva i Pleyan de Porta, transcrita per Pau Piferrer, entorn del 1839:

En l'an de Nostre Senyor M CCC LXXII frare Ramon de Colum de la ordre dels frares menos per la gracia de

Deu bisbe de Tercusia f. Tremeseu (con)sagrà aquesta església lo tercer dimecres après Aparici e esen(t) aquel en obre(r)s en P. Emerich quirúrgic, en Brg. (Berenguer) Fillol specier.

A mitjan segle XV s'hi feu una nova reforma que consistí en l'afegiment d'una teulada de teula italiana, executat per Antoni Veciana, i un reforç del mur presbiteral pel darrere de l'altar major.

Per cloure aquest ràpid repàs històric del vell edifici, podem afegir que, gràcies als capbreus del 1372 i els censos del 1429 publicats per Lladonosa, es coneixen les capelles i beneficis que s'hi fundaren al llarg de l'edat mitjana, a partir del segle XIII. A saber, els de Sant Joan Baptista, Sant Joan Evangelista, Santa Anna, Sant Blai, Santa Cecília, Santa Maria Magdalena, l'Esperit Sant, la Mare de Déu de l'Esperança, Santa Llúcia, Jesús, Santa Caterina, Tots Sants, Sant Bartomeu, Sant Miquel Arcàngel i Santa Maria.

De les capelles, la de Santa Cecília era la del gremi dels drapers, ja des del segle XIII quan la fundà el draper Ramon de Fontanes, mentre que la de Sant Bartomeu fou la capella dels blanquers. Quant a la capella de Jesús o de Santa Maria Egipcíaca, fou fundada el 1382 per Berenguerona, vídua de Pere d'Espallargues. Una altra capella important fou la de la Mare de Déu de l'Esperança, de la qual tenien el patronatge els Queralt-Mateu. Sabem que el 1513 s'hi va instituir una processó la vigília de la seva festa que anava de la Seu Vella a Sant Joan per cantar-hi les vespres; a més, des del 1399 consta que hi cremaven sis brandons de cera fundats per Climent de Torres, i fou desig de Constança de Montcada, en les seves darreres voluntats, de donar un major esplendor a la festivitat. Quant a la capella de Sant Miquel, consta fundada pels Mur, senyors de l'Albi; el 1399 n'era patrona Beatriu de Mur, filla de Lluís de Mur, senyor de l'Albi. Podríem continuar destacant aspectes de les devocions que s'aplegaren en aquest antic temple que tenia com a advocació sant Joan Degollat, raó per la qual la festa patronal era el 29 d'agost. Potser per això sorgí la famosa llegenda de Salomé dansant sobre el riu Segre glaçat, on trobà la mort per decapitació, com el sant homònim.⁸²

82. Per a aquest temple podeu consultar, a més del que s'ha referenciat més amunt: Pere Joan FINESTRES, *Fragmento histórico*, Arxiu Capitular de Lleida, reg. 8; FRANCISCO de ZAMORA, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, Ramon Boixareu, 1973, p. 236-237; FRANCESC PI I MARGALL i FRANCESC X. PARCERISA, *Recuerdos y bellezas de España: Obra destinada para dar a conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes, etc., con láminas dibujadas del natural y litografiadas por F. J. Parcerisa y acompañadas con texto de P. Piferrer*, vol. I, Barcelona, Joaquín Verdagué, 1848; *España Mariana: Partido de Lérida*, Madrid, Imprenta de C. Moliner y compañía, 1868, p. 131; GEORGE EDMUND STREET, *Some Account of Gothic Architecture in Spain*, Londres, J. Murray, 1869, p. 380 (ed. espanyola, 1926); JOSEP PLEYAN DE PORTA, *Guía-cicerone de Lérida*, Lleida, Impr. de José Sol Torrens, 1877, p. 51; FRANCESCA ESPAÑOL, «Les paroisses dans la ville: l'exemple de Lérida», p. 147-150; Joan

FIGURA 14. Interior de la nau de Sant Salvador de Vilanova de Meià (Fotografia: Francesc Fité).

La parròquia de la Magdalena, de la qual no consten notícies fins al 1984, mercès a les prospeccions arqueològiques que feren aflorar els seus vestigis cal creure que era molt semblant a Sant Joan, d'una sola nau. Com en el casos anteriors, l'edifici fou modificat en època gòtica, molt possiblement la coberta, a la qual s'afegí un cimbori; també se li adossà un campanar com a Sant Joan. Una explosió del polvorí, el 1812, l'arruïnà, tot i que subsistiren restes fins al 1838, any en què fou enderrocada del tot.⁸³

L'església de Sant Martí, ben conservada, ofereix una planta semblant, amb volta de canó apuntada i reforçada per arcs torals, recolzats en columnes adossades simples coronades per capitells ornamentats amb relleus poc pronunciats, ostentant motius zoomòrfics i fitomòrfics. L'absis, igualment semicircular, internament duu un seguit de columnes adossades, sostenint arquets de mig punt, que coronen capitells que tipològicament són com els de la nau. La porta d'accés, al mur nord, es mostra sòbria com la de Sant Llorenç, però amb arcada simple i el dovellatge delimitat per un guardapols. La doctora Español la considera de cronologia més avançada que la resta. La solució del presbiteri li

Ramon GONZÁLEZ, «Sant Joan de la Plaça», p. 192; Josep LLADONOSA, *Els carrers i places de Lleida a través de la història*, Lleida, Universitat de Lleida i Ajuntament de Lleida 2007, p. 479-481; Alberto VELASCO, «L'antiga església de Sant Joan de Lleida i la seva decoració escultòrica d'època romànica», p. 399-436.

83. Francesca ESPAÑOL, «Les paroisses dans la ville: l'exemple de Lérida», p. 150.

recorda la de Sant Salvador de Vilanova de Meià, mentre que la factura dels capitells ornats amb relleu molt pla els compara amb els de la portada de Pelagalls.⁸⁴

No hem conservat gaires vestigis de les cases d'aquest període per poder analitzar-ne les transformacions,⁸⁵ però hi ha exemples forans que ens poden servir de referent i, endemés, posseïm l'actual edifici de la Paeria, un palau particular del segle XIII que va pertànyer als Sanaüja i que la Paeria adquirí per convertir-lo en seu del govern de la ciutat.⁸⁶ La disposició de la seva façana té paral·lelismes, malgrat les reformes i transformacions, en palaus com el dels marquesos de la Floresta de Tàrraga,⁸⁷ o també en palaus conservats dels segles XIII i XIV, a la vila occitana de Còrdas d'Albigès (fr. Cordes-sur-Ciel),⁸⁸ per citar alguns exemples propers.

84. Francesca ESPAÑOL, «Les paroisses dans la ville: l'exemple de Lérida», p. 151.

85. Els testimonis que tenim són arqueològics, com és el cas de les restes d'una casa de mitjan segle XIII aparegudes a la cruïlla de l'avinguda Blondel i el carrer Cavallers.

86. Per a la Paeria, vegeu: Josep Alfons TARRAGÓ, *La Casa de la Ciutat. La Paeria de Lleida. Notas para un ensayo*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1977; Josep LLADONOSA, *Història de Lleida*, vol. II, Lleida, Dilagro, 1991, p. 469; Joan Ramon GONZÁLEZ, «Casal de la Paeria», p. 185-187.

87. Ramon NOVELL, Agustí DURAN i Adolf FLORENSA, *El Palacio de los marqueses de la Floresta de Tàrraga*, Tàrraga, F. Camps Calmet, 1958; Francisco J. de RUEDA, «Palau dels marquesos de la Floresta», a *Catalunya romànica*, vol. XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 560-562.

88. Claire TARGUEBAYDE, *Cordes en Albigeois*, Tolosa, Privat, 1982. També Bernard CROCHET, *Les plus belles bastides du sud-ouest*, Rennes, Ouest-France, 2012, p. 66, on s'ofereix una interessant casa de Molières, del segle XIII avançat. Aquí es pot invocar també com a exemple el denominat Palau dels Reis de Navarra, a Estella, comparat per alguns amb la Paeria; vegeu Clara FERNÁNDEZ, Javier MARTÍNEZ i Carlos J. MARTÍNEZ, *El arte románico en Navarra*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2002, p. 692-693.